

Eski Uygurca Metinlerindeki Bazı Deyimlerin Modern Kırgız Türkçesindeki Karşılıkları

Zarina Calbiyeva*

1. Giriş

Eski Türk yazıtları (Yenisey, Orhun abideleri, Eski Uygurca metinler v.b.) genel Türk dili, kültürü ve tarihi bakımından önemli bir yere sahiptir. Özellikle Eski Uygur Türkçesi metinleri çoğunlukla budist ve maniheizt metinlerinden oluşup, Türkçe çeviri edebiyatının ilk örneklerini oluşturmuştur. Bilindiği gibi metinler çok ustalıklı Türkçeye aktarılmıştır. Metinlerde geçen deyimler, kalıp sözler de Türkçenin tabiatına o kadar uygun çevirilmiş ki, bazı deyim ve kalıp sözler günümüzde de Türk dillerinde kullanılmaktadır.

Gönül sözü Türkçenin ilk yazılı metinlerinden itibaren kullanılmış kelimelerden biridir. Clauson *könül* sözünün akıl ve akıl ürünü düşünce gibi soyut anlam taşıyan kelime olarak tanımlamıştır.¹ Türkçenin ilk yazılı metinlerinde geçen örneklerden *gönül* sözünün, insanın manevî, ruhsal dünyasıyla ilgili kavramları yansıttığını görmekteyiz.

2. “Könül” Kelimesinin Tarihi Lehçelerde Kullanımı

Türkçede ilk olarak “könül” kelimesi Köktürk Orhon yazıtlarında geçmektedir: için *taşın adınçığ bediz urturtum. taş tokatdam, könülteki sabımın urturtum.* (Kül Tegin) *bu süg elt tedi, kıymı’ könlünçe ay; ben saña ne ayayın tedi.* (Tonyukuk)²

Örneklere görüldüğü gibi “könül” kelimesinin sözlük anlamı “*kalp, yürek* veya *fikir, düşünce*” anlamında kullanılmıştır. Bu dönem yazıtlarında “*yürek*” kelimesi rastlamamaktadır. Bu nedenle Orhon yazıtlarındaki “*könül*” kelimesi, günümüz Türk lehçelerinde “*kalp, yürek*” kelimelerinin oluşturduğu duygular kaynağının bütününe betimlemiştir.

* Arş. Gör. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türkoloji Bölümü, Bişkek/KIRGIZISTAN, zarina.calbiyeva@manas.edu.kg

1 Clauson, Sir G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford: Clarendon Press, 1972, s. 731

2 S. Sıdkov, K.Konkabayev, Bayırkı Türk Cazuusu (VII-X kılımdar) KTMÜ Yayınları, Bişkek 2001, s. 55, 86.

Orhon yazıtlarında “*yürek*” kelimesinin geçmemesi, bu kelimenin hiç kullanılmadığını öne süremez. Böylece “*gönül*” kelimesinin hem somut hem soyut anlam taşıdığını söyleyebiliriz. Çünkü “*yürek*” kelimesi hemen Köktürkçeden sonraki Eski Uygurca döneminde bir organ adı ve -lıg / -lig ekleriyle türetilmiş biçimiyle cesurluk anlamını yansıtmıştır: *yalnguz yüreki taşınıtta bir tançu eti tumılmadı - Yüreği dışında bir parça eti soğumadı*; “*antağ türlüg alıp erdemlig kanamlag yürekliğ bek katıg köngüllüğü tınlıg bolur - O derece yüksek faziletli istekleri yerine getirilmiş, cesur ve kararlı bir yaratık mevcuttur.*”³

Eski Uygur metinlerinde “*könül*” kelimesi daha yaygın ve zengin kullanım alanı göstermektedir. Eski Uygur metinlerinde hem “*gönül*”, hem “*yürek*” kelimeleri kullanılmaktadır ve “*könül*” kelimesinin kullanım alanı “*yürek*” kelimesine göre daha geniştir. Çünkü metinlerde “*könül*” kelimesi “*yürek*” kelimesinin de mânasını içine almaktadır. “*mening köñülüm avnu tilep turur – benim gönlüm avlanmak istiyor.*”⁴ “*ertingü sakançlıg busuşlug bolup köngülinte inçe sakanç boltı. - fevkalade endişeli ve dertli olup gönlünde şöyle bir düşünce belirdi.*”⁵ Eski Uygur metinleri daha çok dinî kaynaklı ve çeviri metinleri olmasından dolayı “*könül*” kelimesi aracılığıyla Budizm karşıtı birkaç manevî kavramlar oluşturulmuştur.

“*könül*” kelimesi Eski Uygurcada genel olarak dinî “*zihin, duyu*” kavramlarını karşılar.⁶ H. Tökyürek de, Budizmle alakalı bu kavram hakkında görüşünü belirtmiştir: “...bütün olayların kaynağı ve karakterinin sonucudur ve bütün her şeyin tabiatında mevcuttur. Böylece gönül bütün iyi ya da kötü davranışların kaynağı olarak gösterilmektedir.”⁷ Budizmin en önemli terimlerinden olan “*könül*” altı duyu organının altıncısıdır: görme, duyma, koku alma, tat alma, dokunma, zihin. Budizmde her eylemin sonucu kişinin kendisine bağlı olduğu için, insanın (varlığın) zihinsel ve duygusal temizliği, hazırlığı, sabitliliği, merhametliliği, cömertliği, cesurluğu gibi hususiyetleri en önemli unsurlardandır. İnanca göre zihin duyusunun yokluğu birkaç temel kötü amellerin işlenmesine yol açmaktadır. H. Tökyürek Eski Uygurca metinlerde iyi ve kötü ameller için “*könül kılınçı*” ifadesinin kullanıldığını gösterir. Özellikle, budizmde canlıların üç tabiatını ayırt

3 Nesrin Günay, “Türk Dilinde Eş Anlamlılık ve “Gönül, Yürek, Kalp” Kelimeleri”, *Türkbilgi*, 2015/29, s. 129.

4 W. Bang, G.R.Rahmeti, *Oğuz Kağan Destanı*, Burhaneddin Basımevi, İstanbul 1936, s. 30.

5 Şinasi Tekin, *Uygurca Metinler II. Maytrisimit Burkancilarin Mehdisi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram (Burkancılığın Vaidhaşika Tarikatine Ait Bir Eserin Uygurcası)*, Sevinç Matbaası, Ankara 1976, s. 170.

6 Hacer Tokyürek, “Eski Uygur Türkçesinde “Könül” Sözü”, *Bilgi*, Sayı 66 (2015), s. 248.

7 Hacer Tokyürek, *age.*, s. 249.

etmiştir: 1. iyi; 2. kötü; 3. ne iyi ne kötü olan tarafsızlık. Eski Uygur metinlerinde geçen *könül* kelimesiyle yapılan deyimleşmiş birleşik fillerin kavramları bu üç bölümde sınıflandırmıştır.

arığ köngül “ıstıraplı gönül”, akızsız arıg köngül “akmayan, temiz gönül”, amırlmış köngül “sakinleşmiş gönül”, atkaksız teng köngül “bağısız, denk gönül”, atkağlı köngül bağı gönül”, ayança / yinçürü köngül “saygılı, hürmetli gönül”, ayıg köngül “kötü gönül”, azsız (esirgençsiz) köngül “ihtirassız (cömert) gönül”, bek katıg köngül “sağlam gönül”, “bodhi denilen aydınlanmış gönül”, bulganmış köngül “arzu ve isteklere bulaşmış gönül”, burçınmaksız bulganmaksız köngül “öfkelenmeyen gönül”, çın kirtü arıg süzik köngül “gerçek temiz gönül”, edgü köngül “iyi gönül” / edgü oğlı köngül “iyi düşünceli gönül”, erdemlig köngül “erdemli gönül”, esirgençsiz köngül “esirgemeye, cömert gönül”, inçke köngül “nazık gönül”, kanıncsız köngül açgözlü gönül”, karangu köngül “karanlık gönül”, katışılmaksız bulgaşmaksız köngül “birbirine karışmayan gönül”, korkıncsız ayıncsız köngül “korkusuz gönül”, köni köngül “doğru gönül”, ornanmış köngül sağlam, yerleşmiş gönül”, otgurak yaruk köngül “açık, parlak gönül”, ozgurmaklıg köngül “özgü, kurtulmuş gönül”, ögrünç köngül tüz köngül “sevimli gönül, doğru düz gönül”, ökünç köngül “pişman gönül”, saçuksuz köngül, saşımsız köngül “dağınık olmayan, iyi gönül”, sakıncsız köngül düşüncesiz gönül”, sımtaksız köngül “sabırlı gönül”, sizik köngül “şüpheli gönül”, tengridem köngül “ilahi gönül”, yanmaksız köngül “dönmeyen gönül”, yarlıkançu köngül “merhametli gönül”, köngültin belgürmek “gönülden yapmak, istekle yapmak”, köngül bertmek “kalp kırmak”, köngül tilgeni “gönül dileği”, köngültin togmış “gönülden yapmak, istekle yapmak”, , gönül beslemek, istekli olmak”, köngül tutmamak “gönül beslememek, meyletmemek”, köngülinge yaraşmak “aklına yatmak”.⁸

Eski Uygurca metinlerinde “*könül*” kelimesinin türemiş *könüllüg* / *könülsüz* ve *köngülçe* / *köngülin* şekilleri de geçmektedir. Bu örneklerden *könüllüg* / *könülsüz* kelimeleri temel anlamlarında (*könüllüg*- akıllı, ferasetli, müdrük; *könülsüz*- akılsız, idrâksız) kullanılmıştır. *Köngülçe* / *köngülin* kelimeleri ise “*istekli, gönüllü*” anlamlarını karşılamıştır. *Amıtı köñülçä alñ barça poşı berit. (Şimdi siz onları gönülünüze göre alın, ne kadar varsa hepsini sadaka olarak verin!).⁹ yime köngülçe birürler timin ök bursng kuwrakka birürler erdi (M, 134, 71-60) “Yine isteyerek verirler. Derhal cemaate verirler.”¹⁰*

8 Hacer Tokyürek, *age.*, s. 264.

9 James Russel Hamilton, *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, çev. Vedat Köken, Atatürk Kültür, TYK, TDK Yayınları, Ankara, 1998, s. 18.

10 Nesrin Günay, *age.*, s. 125.

Yürek ve köñül kelimesinin yanı sıra *kögüz/s* (1. göğüs 2. kalp.¹¹) kelimesinin aracılığıyla bazen *köñül* kelimesiyle eşdeğer anlam taspit ettiği görülmektedir. *Barmu munung köksinte kutrulmaklag urug tarag azu yok bultukarmu (M, 45, 4-13) “Var mı bunun kalbinde kurtulma tohumu veya yok mu? Vâr mı?”*¹²

kögüzlüg (düşünceli, dalgın¹³) kelimesiyle da yapılmış sıfat tamlamasında daha çok gönül kelimesinin manevî anlamlarını taşımaktadır. *Arg kögüzlüg “temiz, imanlı göğüslü”, alkançsız kögüzlüg “bitmeyen, tükenmeyen gönül, göğüs”*¹⁴ Zaten, Clauson da *kögüz(gögöz) “gögüs kafesi, meme”* temel anlamıyla verir ve önceden *“akul düşünce”* anlamında mecazî anlamının olduğunu belirtmiş ve zeki ve anlayışlı anlamında *kögüzlüg* türevinden söz etmiştir¹⁵ *“Kararğ biliğsiz kögüzlük”- “kara ve cahil akıl.”*

Karahanlı Türkçesinde, gönül sözü, Eski Uygurcadaki dinî manevî anlamı dışında, dinî kavramı olmayan ve insanın duyumsal yaşantısını yansıtan örneklerle karşımıza çıkar. N. Günay, bu dönem metinlerinde *gönül* sözünün “kalp, gönül, anlayış, zihin açıklığı ve idrak süratı” anlamlarında kullandığını belirtmiştir.¹⁶

Örnek:

İdimni öger men/ Biligni yüger men / Köñülni tüger men / Erdem üze türölünür. (II. 243). (Tanrımı överim, bilgiyi toplarım, gönüme hakim olurum, erdem üzerine toplarım). (DLT)

Köñül açıldı (gönlü ferahladı) (I. 194). Köñli köyüp xanı xırıp. (İçi yanıp, kanı kurudu) (II. 188).

Köñüllüg er “Zeki kişi” (III. 366);

Köñül beg turur yeti endâm üze / Begi başlasa bodnı yügrür tüze (2795) (Gönül yedi temel organın beyidir, beyin önderliğiyle halk doğru hareket eder.) (KB)

İdişçi başı ked xoyuğ er kerek / Köni tutsa ötrü köñül ög yürek (2900)

(Saki başı iyi bir kişi olmalı, sonra gönlü, aklı ve yüreğiyle dürüst olmalı.)

Bu sözke tanukı bu beytiğ okı / Bu sözke anuk tut köñül ög taçı (2046)

(Bu sözün tanığı olan bu beyti oku, bu sözü anlamak için akıl ve gönülü hazırla)¹⁷

11 Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 1968, s. 114.

12 Nesrin Günay, *age.*, s. 128.

13 Ahmet Caferoğlu, *age.*, s. 114.

14 Hacer Tökyürek, *age.*, s. 252, 254.

15 Clauson Sir.G., *age.*, s. 714.

16 Nesrin Günay, *age.*, s. 130.

17 Zafer Önler, “Eski Türkçeden Günümüze Köñül >Gönül Kelimesinin Kullanımı” <https://www.academia.edu. ss. 3-5>

Z. Önler, Karahanlı Türkçesi eserlerinden Kutadgu Bilig’de *ög* ve *köjül* kelimelerinin birlikte kullanıldığını, bu iki kavramın, insanda mutlaka bulunması gereken ve iyi bir insan olmanın ön koşulu olan iki temel nitelik olarak sayıldığını ve *ög*- aklı dolayısıyla bilimi, *köjül*- duygu ve dolayısıyla sanat alanını karşıladığını belirtmiştir.¹⁸

Gönül kelimesinin yanı sıra aynı anlamda *kögüz* kelimesi de hem temel hem mecaz anlamda kullanılmıştır. *Kögüz, gönül* ile birlikte *cesur, güçlü* anlamlarda kullanılmıştır: *yüreklig kerek artuk öglüg kerek / kögüzlüg kerek hem köngüllüg kerek (O çok cesur, zeki ve aynı zamanda da mert ve geniş yürekli olmalıdır) (KB, 2282)*

Yukarıdaki örnekte *kögüz* kelimesinin *yürek* kelimesi gibi “*kalp*” anlamı dışında “*cesaret, güç*” anlamını verdiğini görebiliriz. *Yürek* kelimesi *gönül* kelimesiyle eş anlamda kullanılsa da soyut ve manevî anlam yansıtmada *gönül* kelimesinin yerine geçememiştir. Böylece daha çok maddi anlam taşımaktadır.

Bu dönemde Türklerin İslâm dinini kabul etmesiyle pek çok dinî Arapça kelimeler Türkçeye girmiştir. Onlardan biri de *kalp* kelimesidir. N. Günay *kalp* kelimesinin Türkçeye hem *yürek* hem *gönül* kelimesinin özel anlam alanlarını kapsayacak biçimde girmiş olduğunu, ama tercüme metinde doğrudan doğruya *kalp* kelimesi kullanılmadığını gösterir. *Kalp* kelimesinin soyut ve manevî anlamı *gönül*, somut ve maddi anlamı *yürek* kelimeleriyle karşılandığını belirtmiştir.¹⁹

Harezmi Türkçesi döneminde ise “*köngül, yürek*” kelimeleri önceki anlam alanlarında kullanılmaya devam edilmiştir. Ayrıca bu dönem metinlerinde *könül* kelimesi “*istek ve isteksiz*” anlamlarını da karşıladığına rastlamaktayız: *köngülce “gönlünce” (HŞ, 1720) köngüldaş (HŞ, 2253), köngülleştiler “heveslendiler” (ME, 197-4), köngülletdi “heveslendirdi” (ME, 66-2) köngüllülük edişti (ME, 123-8) “şakalaştı”, köngülsüz kılmak “isteksiz yapmak” (ME, 70-7)²⁰*

Eski Anadolu Türkçesinde de *gönül* kelimesinin yaygın kullanımı tespit edilmiştir. Bununla beraber *yürek/yüreg, kalp* kelimeleri de kullanılmıştır.

Osmanlı Türkçesi döneminde ise artık *kalp* kelimesi, önceden *gönül* kelimesiyle karşılanan hem dinî hem dinî ve manevî olmayan bütün anlamları karşılamaktadır. *Gönül* kelimesi ise inanca bağlı olmayan insanın duygu, düşünce ve davranışlarını anlatan anlam kazanmıştır.

18 Zafer Önler, *age*, s. 5.

19 Günay, *age*, s. 133.

20 Günay, *age*, s. 135.

gönlünü açmak “gönlünü ferahlandırmak”, gönül agrıtmak “gönül incitmek”, gönül akıtmak “gönül kaptırmak, gönül meylettirmek”, gönül akmak “temayül etmek, heves göstermek”, gönül alçaklığı “tevazu”, gönül azmak “çok yemekten mide rahatsız olmak”, gönül berkitmek “kendini bir işe bağlamak”, gönül bir olmak “birlik olmak”, gönül bulanmak “bıkmak, usanmak”, gönül büyüklüğü “yüreklilik, gayret”, gönül çekinmek “hasret, iştiyak duymak, gönül darlığı “tasa, kaygı”, gönül dileği “arzu, istek”, gönül dönmek “mide bulanmak, kusmak”, gönül düşürmek “gönül kaptırmak”, gönül evi “kalp”, gönül ile “isteyerek”, , gönül yıkmak “gönül kırmak”. v.s.

1. Köñül Kelimesinin Kırgız Türkçesindeki Anlamları

Köñül – 1. gönül, sevgi, moral. *Ar kaday oorumun eñ maktı darlarınnın biri köñül emespi. (Her türlü hastalığın en güzel şifası moraldir.)* 2. Gönül, akıl, düşünce. *Köñülümdön ketpediñ. (Gönlümden/kalbimden çıkmadın)* 3. İstek. *Delay kişi kelip, köñüldöriñ aytıştı. (Birkaç insan gelip, dileklerini söylediler).* 4. Huy, karakter, mizaç. *Kara köñül adamdan, bölö cür dayım çeğendi. (Kötü niyetli insanla sınırmı belli et).* ²¹

Şimdiki Kırgız Türkçesinde gönül kelimesinin Eski Uygurcadaki dinî anlamı yoktur. Ama insanın zihinsel, ruhsal ve manevî gibi soyut yönlerini tespit edilmesinde “köñül” kelimesi, “köñül” kelimesinin türemiş şekilleri ve onun aracılığıyla yapılmış birleşik fiil, deyimler kullanılmaktadır.

Eski Uygurcada manevî anlamda insanın iyi karakterini yansıtan *edgü köñül – iyi gönül, edgü ögli köñül, katlaşmaksız bulaşmaksız köñül-birbirine karışmayan gönül, saçuksuz/saşımsız köñül- dağınık olmayan, iyi gönül, ögrünçi köñül tüz köñül- sevinçli gönül, doğru, düz gönül* v.s. örnekleri geçmektedir. Dinî ceviri metinlerde geçen bu kavramlar, Budizmdeki ideal kişiliğe sahip canlının niteliklerindedir. Yani, öfkesiz olmak, kıskanmamak ve iyi düşüncede olmaktır.²² Kırgız Türkçesinde ise “*ak köñül*” deyimini bu kavramları bütünüyle karşılar. “*Ak köñül*” temiz kalpli, kimseyi kırmayan, mütevazı²³; temiz kalbli, gönlünde kin tutmayan, insanı kırmayan²⁴ gibi soyut anlamları yansıtmaktadır.

Kırgız Türkçesindeki “*köñül kiri*” – (dargınlık²⁵) kavramının Eski Uygurcadaki karşılığı olarak “*köñülteki kirler*” – (gönlündeki kirler) geçer.

21 Kırgız Tilinin Sözdüğü II, Bişkek 2011, s. 782.

22 Tokyürek, *age.*, s. 249-250.

23 Ekrem Arıkoğlu, C.Alımova, v.b., Kırgızca-Türkçe Sözlük, KTMÜ Yayınları, Bişkek 2017 s. 54.

24 C.Osmonova, K.Konkobayev v.b., Kırgız Tilinin Frazecologiyalık Sözdüğü, KTMÜ Yayınları, Bişkek 2001 s. 34.

25 Arıkoğlu, *age.*, s. 1363.

“*Köñülü buzul-*” – 1. Kaygılanmak, üzülmek anlamı dışında mecazi olarak “*niyeti bozul-*”²⁶ anlamı da vardır. Bu kavram Eski Uygurcada: “*agur ayıg köñül- çok kötü gönül*”, “*artamış köñül - bozulmuş gönül*”, “*ayıg köñül -- kötü gönül*”, “*ayıg ögli köñül - kötü düşünen gönül*”, “*bulganyuk köñül - bulanık gönül*”, “*evriğ sarsıg köñül - kötü, kokmuş gönül*”, “*irig sarsıg köñül - iğrenç gönül*”, “*yavlak köñüllüg - kötü gönüllü, kötü kalpli*” v.b. ifadelerle verilmiştir. Kırgız Türkçesindeki “*köñülü buzul*” deyimini bu kavramın mecazi anlamda eski tarihî anlamını yaşatmaktadır. Ama dinî, sınırlı konularda değil, daha çok insanın iç dünyasıyla, duygu, duyu sezgileriyle bağlı durumlarını yansıtır.

Eski Uygurcada Buddha öğretisine karşı isteksizlik durumunu belirtmek için “*köñülsüz*” kelimesinin kullanıldığını görmekteyiz²⁷. Çeviri metinlerinde Buddha öğretisine karşı isteksizliği belirtmek için kullanılan bu çeviri belki sonradan ortaya çıkacak “*isteksiz*” anlamını kazanmasına neden olmuştur. Ama Kırgız Türkçesinde isteksizlik yani “*köñülsüz*” mânası, “*Koş köñül ya da koş köñül*” *ilgisiz, kayıtsız*²⁸, ifadesiyle de tespit edilir.

Kırgız Türkçesinde *köñül* kelimesinin, türemiş “*köñüldüü - neşeli, istekli, köñülsüz - neşesiz, isteksiz*” şekilleri de kullanılmaktadır. Eski Uygurcada “*saadetli, huzurlu, mutlu, sevinçli, neşeli gönül*” anlamı “*amranmak köñül, kutadurmaklıg köñül, ögrünçlüg köñüllüg, ögrünç sevinç köñül*” ifadeleriyle verildiği örneklerde mevcuttur²⁹. Bu örneklerden dolayı, Eski Uygurcadaki *akullı, ferasetli, müdrük* anlamı taşıyan *köñüllüg* ve *akulsız, idrâksız* anlamını yansıtan *köñülsüz* kelimeleri o zamanlardan itibaren anlam genişlemesine uğramaya başlamış olmasını söyleyebiliriz. Ancak bu kelimelerin, şimdiki Türk Lehçelerindeki istekli, isteksiz, neşeli, hüznünlü anlamlarını bünyesinde barındırması uzun zaman almıştır. Şimdiki anlamının kazanılması Türk halkının yaşadığı ve geçirdiği bir takım kültürel değişimlere bağlanabilir. (Örneğin: İslâm dininin kabul edilmesiyle *kalp* kelimesinin *köñül* kelimesinin yerine geçmesi.) Kırgız Türkçesinde *gönül* kelimesiyle yapılmış insanın zihinsel, ruhsal durumunu ve iç dünyasını anlatan birçok deyimler mevcuttur: Eski Uygurca metinlerinde *gönül kır-* anlamı “*köñül bert-*” ifadesiyle geçmektedir. “*Amrag ögüküm köñlin näçük berteyin - sevgili yavrumun gönlinü nasıl kırarım?*”³⁰ Bu kavram Kırgız Türkçesinde “*köñülün sındır- / köñülün oorut- / köñülün kaltr-*” *gönül kırmak,*

26 C.Osmonova, *age.*, s. 312.

27 Tokyürek, *age.*, s. 264.

28 Arıkoğlu, *age.*, s. 1329.

29 Tokyürek *age.*, s. 264.

30 James Russel Hamilton, *age.*, s. 15.

incitmek, kalbini kırmak”, “ifadeleriyle karşılanır: “*Men bu köñül oorutkan kabardı Azattık ünalgıstan uktum – Ben, bu incitici haberi Azattık rasyosundan duydum*”³¹

Kırgız Türkçesinde “*köñülü tok – gönlü tok*”³² anlamı, Eski Uygurcada “*amrılmış köñül – sakinleşmiş gönül, yavalmış, tüzülmüş gönül – sakinleşmiş gönül*”³³ ifadesine denk gelmektedir.

“*Köñülü toy – gönlü doymak, gözü doymak (Aç közdüü sarañdın köñülü toyboyt – aç gözli cimrinin gözü doymaz)*”³⁴ şekli “*açsız suksuz köni köñül- tok gözli ve doğru gönül*”³⁵ ifadesiyle eş anlamlılık gösterir.

“*Köñülgö al-* 1. biri hakkında düşünmek 2. önemsemek, önem vermek, 3. gücenmek, kırılmak”³⁶ mânasının birinci anlamı Eski Uygurca metinlerinde geçen “*köñülte annak-* düşünmek, gönülden geçirmek”, “*köñülte sakinmak-* düşünmek, gönlünden geçirmek”³⁷ gibi ifadelerleriyle yakınlık göstermektedir.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, *köñül* kelimesinin yanı sıra bazen onun anlamlarını yansıtan: *yürek, kögüz/s, kalp, dil* gibi yakın anlam taşıyan kelimeler de kullanılmıştır. Kırgız Türkçesinde *köñül* kelimesinin *köön, niyet, peyil, sanaa, es, kuşpul* gibi eş anlamları da mevcuttur.³⁸

Kırgız Türkçesinde *yürek* ve *göğüs* (kırgızca kökürök) kelimeleriyle de manevî, iç dünyaya yönelik anlamlar yansıtılır. “*Cürögü ak – temiz kalbli*”³⁹, *cürögü baylan-beyenmek, hoşlanmak, gönlünü kaptımak*”⁴⁰. “*Kökürök – 1. Göğüs 2. mecazi iç, akıl, gönül*”, “*kökürögü tunuk – yüreği temiz*”.⁴¹ *Kökürök* kelimesinin eş anlamlısı *köödön* kelimesinin yardımıyla da gönül ile ilgili ifadeler tespit edilir. “*Erlanın köödönü kusalıkka toluş, coñ enesin estep ıylap ciberdı – Eran’ın yüreği/içi hasretle dolarak nenesini hatırlayıp hüngür hüngür ağlayverdi*”.⁴²

31 Arıkoğlu, *age*, s. 1363.

32 Arıkoğlu, *age*, s. 1366.

33 Tokyürek *age*, s. 257.

34 Arıkoğlu, *age*, s. 1366.

35 Tokyürek *age*, s. 255.

36 Arıkoğlu, *age*, s. 1364.

37 Tokyürek *age*, s. 255.

38 Ş.Caparov, K.Ceydakmatov, Kırgız Tilinin Sinonimler Sözlüğü, Frunze, 1984, s. 214.

39 Arıkoğlu, *age*, s. 665.

40 Arıkoğlu, *age*, s. 666.

41 Arıkoğlu, *age*, s. 1352.

42 Arıkoğlu, *age*, s. 1367.

Kırgız Türkçesinde *könül* anlamı *köön* kelimesiyle de karşılaşılır. *Köön* – Gönül, sevgi, istek, düşünüş, anma, hatır. *Menin köönüm vaaazı - Benim gönlüm razı.*⁴³

İslâm dini münasebetiyle Türkçeye girmiş Arapça *kalp* kelimesi Kırgız Türkçesinde kullanılmamaktadır. Onun yerine Farsça kökenli *dil* kelimesi kullanılmaktadır ve gönül kelimesiyle yakın anlamlı kavramlar türetmektedir. “*Dil*, 1.dil, yürek, 2. Can 3. Gönül, kalpte oluşan duyguların kaynağı.” *Dil agarıp, cürök tazarsın – gönül ferahlayıp, yürek temizlensin.*⁴⁴

Sonuç

Türk dünyası sözlü kültüründe insanın bilinç altı, zihinsel, ruhsal düşüncelerini yansıtan söz varlığı binlerce yıllık kültürel birikimin sayesinde ortaya çıkmıştır. Öyle ki, gönül kelimesinin bünyesinde birkaç sâde ve karmaşık anlamlar barındırması bunun kanıtıdır.

Eski Uygurca metinlerinden görüldüğü gibi *könül* kelimesiyle daha çok dinî, manevî kavramlar oluşturulmuştur. Ama bu kavramlar daha sonra din ile bağlı olmayan, insanın iç dünyasını ve ruhsal durumunu ifade eden anlamlar kazanmıştır. Yukarıda kıyaslanmış örnekler sadece Eski Uygurca ve Modern Kırgız Türkçesindeki birkaç örnektir. Eski Uygurcada geçen örneklerde çoğunlukla Budizm kavramlarını yansıtmaya rağmen, gönül kelimesinin Modern Kırgız Türkçesinde zengin bir kullanım alanı vardır. Hem de *dil*, *yürek*, *köön*, *köödön* gibi yakın anlam kelimelerle kaynaşarak bilinç altı, ruhsal anlamlarının çoğaldığını görebilmekteyiz.

Belki ileride bütün Türk Lehçelerindeki *könül*, *yürek*, *kalp*, *dil* v.b. kelimelerin lingvo-kültürel incelenmesi yapılırsa, daha çok bilgiler elde ediniz.

43 Arıkoğlu, *age.*, s. 1368.

44 Arıkoğlu, *age.*, s. 817.

Kaynaklar

- Arıkoğlu, Ekrem, C. Alimova, R.Askarova, Bilge Kagan Selçuk, *Kırgızca-Türkçe Sözlük*, KTMÜ Yayınları, Bişkek 2017.
- Bang, W, G.R. Rahmeti, *Oğuz Kağan Destanı*, Burhaneddin Basımevi, İstanbul 1936.
- Caferoğlu, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1968.
- Caparov, Şeralı, K. Seydakmatov, *Kırgız Tilinin Sinonimler Sözlüğü*, Frunze, 1984.
- Clauson, Sir G. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, Clarendon Press, 1972.
- Günay, Nesrin, “Türk Dilinde Eş Anlamlılık ve “Gönül, Yürek, Kalp” Kelimeleri”, *Türkbilig*, 2015/29: ss. 121-146.
- Hamilton, James Russel, *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, çev. Vedat Köken, Atatürk Kültür, TYK, TDK Yayınları, Ankara, 1998.
- Osmonova, Cüzökan, Kadıralı Konkobayev, Şeralı Caparov, *Kırgız Tilinin Frazеologiyahk Sözdüğü*, KTMÜ Yayınları, Bişkek 2001.
- Önler, Zafer, “Eski Türkçeden Günümüze Könjül >Gönül Kelimesinin Kullanımı” <https://www.academia.edu> s. 15.
- Sıdkov, Sagalı, *Kadıralı Konkobayev*, Bayırkı Türk Cazuusu (VII-X kılımdar) KTMÜ Yayınları, Bişkek 2001.
- Tekin, Şinasi. *Uygurca Metinler II. Maytrisimit Burkancuların Mehdisi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram (Burkancılığın Vaibhaşika Tarikatine Ait Bir Eserin Uygurcastı)*, Sevinç Matbaası, Ankara 1976.
- Tokyürek, Hacer. “Eski Uygur Türkçesinde “Köñül” Sözü”, *Bilig*, Sayı 66 (2015), ss. 247-272.